

Історія народного господарства

УДК:94(477)+94(47-57):314.74»1800-1850»

Д. Ф. Розовик, О. Д. Розовик

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО СТАНОВИЩА СЕЛЯН ПОЛТАВЩИНИ НА ПЕРЕСЕЛЕНСЬКИЙ РУХ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті розкривається соціально-економічне становище селянства Полтавщини до реформи 1861 року та причини його еміграції з краю у різні регіони Російської імперії.

Ключові слова: *обезземелення, неврожай, переселення.*

Ліквідація автономного устрою на Лівобережній Україні у 1770 — 1780-их роках і запровадження кріпосного права значно посилили гніт селян краю поміщиками, фабрикантами й іншими панівними верствами населення. Це гноблення особливо посилювалося на початку ХІХ століття. Великі землевласники захоплювали собі все більше земель, запровадили панщину до чотирьох — п'яти днів на тиждень, переводили вільні козацькі села у кріпосні, а ті, хто не потрапив у поміщицьку залежність, обкладалися різними повинностями на користь поміщиків та місцевої адміністрації. Це найбільше практикувалося, насамперед, у залученні їх до збору врожаїв у поміщицьких господарствах, перевезення різних вантажів, ремонту доріг, будівництва приміщень, догляду за великою рогатою худобою, кінями, вівцями тощо.

Поряд з посиленням гноблення селянства, поміщики мало турбувалися про поліпшення умов життя своїх підлеглих. Цей гніт посилювався з початком промислового перевороту в Російській імперії, поширенням товарно-грошових відносин, переходом багатьох поміщицьких господарств до вирощення технічних культур та іншої сільськогосподарської продукції на ринок. Але для реалізації такої аграрної політики необхідні були великі земельні площі. Однак родючих земель, особливо для культивування технічних культур, було мало. Їх розширити можна було лише шляхом скорочення селянських земельних наділів, а вивільнені площі передати під засів зернових і технічних культур та випаси овець, корів, коней. Особливо після закінчення війни Росії з Францією 1812 року, поміщики ще більше посилювали експлуатацію селянства.

Капіталізація поміщицьких господарств призвела до того, що вже впродовж 1820 — 1830-их років на Полтавщині з'явилася маса сімей, які за статусом були кріпосними, але не мали жодної десятини землі, щоб там заснувати своє господарство і вирощувати хоча б мінімум сільськогосподарської продукції для свого існування [4, арк. 45]. Таких селян називали халупниками, а ті, які мали хати та невеликі при них ділянки землі, — городниками. Безземельні селяни майже цілорічно працювали у поміщицькому господарстві: на полях, доглядали за

тваринами, на пасіках, млинах, гуральнях, переробці технічної сировини тощо, а поміщики за їх працю розраховувалися помісячно натуральними продуктами. Така форма оплати праці на Полтавщині названого періоду була досить поширеною й називалася місячною.

Не в кращому становищі знаходилися і козацькі сім'ї. З 96 тис. козаків (7594 двори) на 1820-і роки 45,4 тис. втратили землю й утримували свої сім'ї випадковими заробітками [5, арк. 3 — 4].

Не особливо піклувалися поміщики та власники мануфактури про підвищення врожайності земель, які знаходилися у їх кріпосних або у державних селян чи козаків. Якщо в останніх двох верств населення врожайність земель упродовж багатьох років була хоч і не висока, але зберігалася стабільною, то у кріпосного населення вона залишалася низькою. Основною причиною цього становища було те, що поміщики своїм кріпосним віддавали землі, малоприсадні для вирощування сільськогосподарських культур. Тому врожайність на них сягала рівня сам 3 — 4, тобто, за нормою висіву зернових на десятину 6 — 8 пудів отримували урожай 15 — 18 пудів. Цього не завжди було достатньо навіть для мінімального річного хлібного забезпечення сім'ї, середня чисельність якої становила 6 — 7 осіб. А хліб був потрібний ще й для утримання домашніх тварин та птиці.

Названі труднощі доповнювалися ще й низькою культурою обробітку земель. Це зумовлювалося відсутністю у селян необхідних агрономічних знань з ведення землеробства та можливості застосування у ньому мінеральних добрив. Ці труднощі також доповнювалися частими посухами в краї, що в комплексі приводило до частих неврожайів. У 1810-их роках учений В.Н.Каразін заснував у сусідній Харківщині хімічну лабораторію, дослідницьке поле і розробив для цього регіону новітні, як на той час, методи ведення землеробства та підвищення родючості ґрунтів. Але, через відсутність у селян грошей, запровадження цих методів у землеробство залишалось для них практично недоступним.

Обезземелення селян і низька врожайність полів призвели до того, що вже у 1810-их роках, насамперед, державні селяни розпочали залишати Полтавщину і переселятися у більш придатні для землеробства райони Півдня України, Дону, Поволжя, Уралу та Сибіру. У ці регіони тікали й кріпосні селяни. Зокрема, у 1810 році у Таврійську губернію з Полтавщини переселилося 115 осіб різночинного стану, 700 козаків, 236 державних селян, 124 душі кріпосних [3, арк.3].

Особливо переселенський рух з краю посилювався у середині 1830-их років. Його причиною стала велика посуха. Вона тривала на Полтавщині три роки і спричинила голод, який охопив усю губернію. За свідченням архівних джерел, на Полтавщині, розпочинаючи з 1830 по 1833 роки, влітку, практично не було опадів, а взимку — належної кількості снігу. Наслідком цих природних аномалій став у 1831 році значний недорід хліба. Було мало заготовлено сіна та коренеплодів для утримання тварин. Ці труднощі посилювалися ще й тією обставиною, що зима 1832-1833 років виявилася надто холодною і практично вся озима пшениця та жито вимерзли, й навесні 1833 року їх довелося пересівати. Однак і весна 1833 року була засушливою, тому що за травень цього ж року випали лише чотири невеликі дощі. Ці опади не дали достатньої вологи для належного росту зернових культур, коренеплодів і трав. До того ж, у червні 1833 року в губернії пройшли великі бурі з градом, які знищили тисячі десятин посівів зернових культур. Зокрема, на

Переяславщині у Мазінках, Дем'янцях, Волошиновці та інших населених пунктах град знищив майже весь урожай. Урагани і град побив посіви і сади у Кобеляцькому, Хорольському, Гадяцькому, Миргородському та інших повітах губернії. Наслідком лиха стало те, що восени 1833 року з десятини було зібрано по 10 — 12 пудів (сам два) зернових. Майже не вродили овочі, посохла картопля, трава, сади. Тому селяни потрапили у надзвичайно складне становище, оскільки не зібрали з полів навіть тієї маси зерна, яку вони засіяли навесні, й це спричинило голод взимку 1833 — навесні 1834 року. В середньому по губернії кількість голодуючих становила майже 50 відсотків. По повітах ця статистика виглядала так [2, с. 66 — 67]:

Назва повіту	Загальна кількість селян казенного відомства обох статей	Нужденних у продовольстві	%
Полтавський	52, 400	33, 201	64
Константиноградський	29, 686	21, 012	72
Кобеляцький	63, 948	32, 243	50
Кременчуцький	50, 142	20, 379	40
Зіньківський	59, 838	32, 191	53
Хорольський	35, 631	18, 019	50
Миргородський	48, 624	27, 339	55
Лохвицький	48, 232	23, 182	48
Гадяцький	44, 836	19, 425	44
Золотоніський	53, 337	28, 815	54,7
Переяславський	52, 336	19, 251	36,5
Прилуцький	37, 359	10, 465	27
Пирятинський	23, 899	11, 448	46
Лубенський	37, 918	18, 635	50
Роменський	58, 512	23, 206	39
УСЬОГО	696, 698	338, 847	48,6

Назва повіту	Поміщицькі селяни обох статей	Нужденних в продовольстві	%
Полтавський	45, 422	24, 876	55
Константиноградський	55, 513	28, 380	50,8
Кобеляцький	26, 827	25, 173	93
Кременчуцький	33, 162	18, 462	54
Зіньківський	19, 478	16,567	84
Хорольський	48, 858	28, 921	58
Миргородський	38, 842	24, 310	63
Лохвицький	40, 616	17, 549	42
Гадяцький	38, 058	14, 750	37
Золотоніський	50, 716	17, 283	34
Переяславський	38, 016	10, 231	26
Прилуцький	63, 681	10, 251	17
Пирятинський	59, 936	19, 649	33
Лубенський	25, 958	12, 941	50
Роменський	40, 851	10, 235	25
УСЬОГО	625, 936	278, 678	44,5

Вищевикладені дані показують, що з 696698 осіб державних селян і козаків, голодували й потребували допомоги 338847, тобто 48,6 %, а з 625936 кріпосних — 278678 осіб, або 44,5 відсотка. Всього селян по губернії, у яких не було навіть мінімальних запасів продуктів й вони потребували допомоги, становило 617525 осіб [6, арк. 16].

Неврожай зернових і кормових культур та висихання сіножатей призвели до нестачі кормів для великої рогатої худоби, свиней та овець. Селяни масово розпочали продавати худобу, що різко понизило її вартість і розорення господарств. Наприклад, ціна пари волів знизилася з 150 до 60 крб., корови — з 30-40 до 10 крб., вівці мериноса — з 2,5 до 1 крб. тощо. У той же час ціна на пуд хліба зросла з 50 коп. до 3 крб.

Однак частина поміщиків, купців та фабрикантів, замість того, щоб надати із своїх резервів продуктову допомогу селянам, самоусунулися від цього. Інші — підняли ціни на хліб і розпочали обмінювати його на землю селян, які неспроможні були купити бодай мінімум хліба, щоб їх сім'ї не померли з голоду. Таке становище до краю загострило і без того важкі соціально-економічні умови життя селян і сколихнуло їх маси до антипоміщицької боротьби за землю. А кріпосних — до втечі цілими сім'ями, родинами та навіть хуторами на вільні землі.

Однак потрібно віддати належну увагу військовому Малоросійському губернаторові князю М.В.Репніну, цивільному губернаторові Полтавщини М.Малишевському, повітовим адміністраціям, окремим поміщикам і колоністам. Уже влітку 1833 року вони розгорнули роботу щодо надання допомоги голодуючим селянам. З їх ініціативи в губернії була створена продовольча комісія. Її члени, враховуючи матеріальне становище населення й рівень неврожайності в повіті, склали дані про кількість хліба, котру необхідно було закупити та роздати голодуючим селянам як продовольчу допомогу. Ця статистика виглядала так [2, с.73-74]:

На скільки місяців	Назва повіту	Для поміщицьких селян	Для селян казенного відомства
		Виділяючи на кожну душу по 1 ф. муки на добу	
		четвертей	четвертей
На 18 місяців	Полтавський	18657	24900
	Константиноградський	21285	15759
	Кобеляцький	18879	24182
	Кременчуцький	13846	15284
	Зіньківський	12425	24143
На 6 місяців	Хорольський	14185	10135
	Миргородський	13674	15378
	Лохвицький	9871	13039
	Гадяцький	8296	10926

На 4 місяці	Золотоніський	6481	10819
	Переяславський	3831	7219
	Прилуцький	3844	3924
	Пирятинський	7368	7293
	Лубенський	4852	6988
	Роменський	3838	8702
УСЬОГО		161338	195960

Отже, підрахунки комісії показали, що для забезпечення голодуючих хлібом слід було закупити 195690 четвертей зерна на харчування і 100000 — на посівну кампанію 1834 року. З урахуванням ринкових цін на хліб в імперії — 15 крб. за чверть продуктового зерна і 6 крб. за посівний матеріал, то на цю допомогу потребувалася на той час астрономічна сума грошей — 3,335 млн. крб. Таких грошей у казні губернії не було. Тому з урахуванням місцевих ресурсів і допомоги меценатів у краї було зібрано близько 1 млн. крб., а решту суми у 2,364 млн. крб. було взято як кредит у державному банкові та приватних осіб. Було також направлено в Крим на солеварні групи робітників у кількості 300 осіб. Тут вони повинні були заготовити сіль на продаж, а виручені гроші переадресувати на закупку хліба голодуючому населенню.

Окрім фінансового розв'язання проблеми, було вжито і низку адміністративних заходів, спрямованих на подолання голоду. Зокрема, щодо поміщиків, які не забезпечували селян продуктами, були застосовані покарання. А саме — продовольча комісія, при підтримці губернатора Полтавщини, заборонила їм «по-хижацькому ставитися до своїх кріпосних» та зобов'язала поміщиків, які не могли «прохарчувати своїх кріпосних й не бажали брати в державі кредити на їх утримання», відпустити селян на повну свободу [2, с. 77].

Восени 1833 року була створена спеціальна комісія із закупки хліба для голодуючих Полтавщини у губерніях імперії. Її очолили Переяславський очільник дворянства Іваненко і губернський секретар Величковський. Комісія за зібрані та виділені державою кошти закупила, зокрема, у Мінській губернії 182 тис. п. хліба, Київській — 162 тис., Курській — 81 тис. пудів тощо. Всього за осінньо-зимову закупівельну кампанію названою комісією у різних регіонах європейської частини Російської імперії було куплено 2,656 млн. пудів хліба на суму 3,186 млн. крб. та витрачено на доставку хліба до Полтавщини 163 тис. крб. [2, с. 82].

Допомогу голодуючому населенню Полтавщини надавали й окремі особи. Так, імператор Микола I, дізнавшись про стихійне лихо, яке уразило край, виділив на допомогу зі свого сімейного бюджету 16 тис. крб., московський купець Хаджі-Конста пожертвував голодуючим 2 тис. крб., архієпископ Полтавський Нафанаїл — 8 тис. крб., Полтавський купець Ворожейкін упродовж восьми місяців за свої гроші утримував 120 душ голодуючих, Панасенко — 175 осіб, архімандрит місцевого монастиря — 50 осіб [2, с. 83]. Збір коштів і хлібна допомога голодуючому населенню Полтавщини проводилася й у прилеглих до краю Київській, Чернігівській, Харківській, Подільській губерніях. Унаслідок цих акцій були зібрані десятки тисяч карбованців і за ці кошти закуплено хліб для голодуючих селян.

І хоч у голодні роки рівень смертності, викликані голодом, недоїданням, був на декілька тисяч осіб вище від щорічного середньостатистичного, всі ці заходи сприяли тому, що від трагічних наслідків голоду було врятовано сотні тисяч жителів краю.

Важкі наслідки посухи на Полтавщині 1830 — 1833 років були подолані, та вже у наступні роки соціально-економічне становище в краї стабілізувалося. Але пережитий голод і обезземелення породило у селян невпевненість у завтрашньому дні й посилювало їх еміграцію, яку практично вже неможливо було зупинити. Незважаючи на те, що у вересні 1830 року був виданий урядовий указ про заборону самовільного переселення селян (тобто втечі) з одних губерній в інші, потік переселенців з Полтавщини на вільні землі у другій половині 1830-их років, уключно до скасування кріпосного права, постійно зростав [8, арк. 2].

З губернії переважно на Південь України, а також Дон, Кубань, Північний Кавказ, Поволжя, Урал і навіть Сибір офіційно або нелегально, тобто самовільним шляхом, переселилися сотні сімей. Легальним переселенцям (козакам та державним селянам) уряд надавав грошову допомогу в сумі 50 — 80 крб. на будівництво житла на новому місці проживання та виділяв земельні ділянки по 40-60 дес. на кожне господарство. Підрахунки з різних джерел показали, що якщо впродовж з 1815 по 1830 рік з Полтавщини виїхало 7,5 тис. осіб, то вже на початку 1840-их років їх чисельність зросла в декілька разів. Наприклад, лише в 1843 році край офіційно залишило 14,5 тис. душ або 2,1 тис. сімей. Щодо кріпосних, то і серед них також посилювався рух на вільні землі. Вони тікали від своїх поміщиків поодиночки, групами і цілими сім'ями. Їх чисельність щорічно становила по декілька тисяч осіб [8, арк. 5].

На посилення еміграції з губернії вплинула й Кримська війна (1854-1856 роки). Користуючись тим, що через Полтавщину надходило матеріально-технічне забезпечення армії та перевезення різних вантажів у Крим, багато селян, особливо кріпосних, які брали участь у доставці їх до місця бойових дій, залишалися частково в Криму, інші — переїздили на Кубань або оселялися у Херсонській і Таврійській губерніях.

Посилився виїзд селян Полтавщини в інші регіони Російської імперії й після скасування кріпосного права. Реформа надала селянам особисту свободу, але земля залишилася у поміщиків. Її наслідком стало те, що селянське землекористування скоротилося з 806 тис. дес. до 505 тис. угідь, тобто було відрізане на користь поміщиків 301 тис. дес. землі (37,5 %). Це привело до того, що впродовж 1860-их років чисельність безземельних або малоземельних селянських дворів зросла до 258 тис. і фактично без землі залишилося 1,506 млн. сільського населення. Тому з 1861 по 1896 рік з Полтавщини на Далекий Схід, Сибір, Урал, Поволжя та Північний Кавказ переселилося 443,5 тис. осіб. В окремий період, особливо у 1880-их роках щорічно з краю виїздило до 10 тис. душ. Зокрема, з 1877 по 1893 рік край залишило 117,5 тис. осіб, а, наприклад, у 1891 — 1893 роках подали заяви на переселення 50473 особи [7, арк.4; 1, с. 1, 2, 8, 9].

Процес міграції селянства Полтавщини на вільні землі Російської імперії тривав уключно до початку Першої світової війни та в радянські часи у 1920-их — початку 1930-их років.

Список використаної літератури

1. Переселение из Полтавской губернии с 1861 по 1900 год. — Вып.1. — Полтава, 1900. — 345 с.
2. Труды Полтавской ученой архивной комиссии. — Выпуск 11. — Полтава: Тип. Г.И.Маркевича, 1914. — 211 с.
3. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДАК України). — Ф.1. — Оп. 1. — Спр. 108. — 175 арк.
4. Там само. — Спр. 156. — 124 арк.
5. Там само. — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 14. — 81 арк.
6. Там само. — Спр. 81. — 92 арк.
7. Там само. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 51. — 98 арк.
8. Там само. — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 571. — 75 арк.

Д. Ф. Розовик, О. Д. Розовик

**ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО ПОЛОЖЕНИЯ
КРЕСТЬЯН ПОТАВЩИНЫ НА ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКОЕ ДВИЖЕНИЕ
В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА**

В статье рассматривается социально-экономическое положение крестьянства Полтавщины до реформы 1861 года и причины его эмиграции из края в разные регионы Российской империи.

Ключевые слова: *безземелье, неурожай, переселение.*

D. F. Rozovuk, O. D. Rozovuk

**THE INFLUENCE OF SOCIAL AND ECONOMIC CONDITION OF
PEASANTRY IN POLTAVA REGION ON IMMIGRATION MOVEMENT
IN THE FIRST HALF OF THE 19th CENTURY**

The article deals with the social and economic condition of the Poltava region peasantry before the reform in 1861 and the reasons for their immigration from the land into different regions of the Russian Empire.

Keywords: *lack of land, bad harvest, migration.*

Надійшла до редакції 10 квітня 2012 року